

Szilágyi Márton

Az utolsó alteregó

A VÉN EDE KÖRÉ ÉPÜLŐ TÁRCÁK JELENTŐSÉGE TAR SÁNDOR ÉLETMŰVÉBEN

Tar Sándor pályájának utolsó szakaszát akár egy sajátos műfaj felbukkanásaként is le lehet írni, mintegy a látszólag homogénnek tűnő, valójában azonban több műfaji variációt is tartalmazó pálya utolsó megújulási kísérleteként. 2018-ban jelent meg ugyanis könyvalakban Tar 2003 és 2005 között a *vagy.hu* című, debreceni szerkesztésű online újság számára írott tárcáinak a gyűjteménye, nagyjából ötven szöveg – ezek korábban csak a világhálón voltak olvashatók, aztán a lap megszűnése után egy idő óta már ott sem.¹

Ezeknek a szövegeknek a kiadása nyilvánvalóan értékmentés volt [az internetes tartalmak nyom nélküli eltűnése is tapasztalattá vált már]. Igen sajnálatos azonban, hogy a kötet sajtó alá rendezője a textológiai részletek iránt semminémű érdeklődést nem mutatott, pedig ezeknek Tar írói alkata szempontjából is komoly jelentősége lehet. Vajon az utolsó időszakban alighanem számítógéppel dolgozó Tar ezeket a szövegeket elektronikus úton juttatta el a szerkesztőségbe, azaz használta-e az internetet [akár levelezésre, akár online tartalmak elolvasására], s a kötetbeli kiadás vajon az internetes oldal lementett szövegállapotát követi-e? Netán Tar kinyomtatott szövegeket továbbított valamilyen módon, s ezeket vette alapul a sajtó alá rendező? Mindezek ugyanis nem érdektelen részletek, különösen annak fényében, hogy Tar – párhuzamosan azzal, hogy a *vagy.hu*-nak dolgozott – egy másik debreceni orgánumnak, a nyomtatásban megjelenő *Debreceni Disputának* is rendszeresen írt [a folyóiratban állandó rovata volt, *Panelmesék* címen];² s ahogyan ezt a lap egykori szerkesztője elmondta, ő mindig kinyomtatott [legépel] formában kapta meg az írásokat megbeszélte személyes találkozásai alkalmával.³

A pálya végét mindenesetre Tarnak ezek az utolsó tárcái jelentik, s az életmű filológiai feltáratlanságára és a további textológiai feladatokra figyelmeztet, hogy egyelőre csak a *vagy.hu* tárcái jelentek meg könyvalakban [persze kétségtelenül ezek számítottak teljesen hozzáférhetetlenek], de a *Debreceni Disputában* publikált írások nincsenek összegyűjtve, pedig érdemes lenne ezeket is újra kiadni, mert nélkülük meglehetősen körülményes egységben látni a pálya legvégső fázisát. Mindenesetre annyi a jelenlegi anyagismerettel is megkockáztatható, hogy ekkor az írónál végbement egy médiumváltás is: Tar egy internetes újság számára kezdett el írni, egy új – bár persze már korábban is művelt – műfajban, a tárca műfajában. Feltűnő viszont, hogy ez a tény mennyire nem alakította át írói módszerét, s még csak a műfaji preferenciáit sem: számára ez csupán külsődleges, az írás megjelenési helyét módosító változásnak tűnhetett, nem pedig az írástechnika lényegét illető

1 Tar Sándor, *Vén Ede. A vagy.hu online újságban megjelent írások 2003–2005*, szerk. Porcsin Zsolt, Együtt Debrecenért Egyesület, [Debrecen], 2018.

2 *Szomszédolás*, Debreceni Disputa 2003/1., 21–23.; *Slambuc*, 2004/1., 17–18.; *Mindennapi sorsaink*, 2004/5., 18–21.; *Rudi, a kakas*, 2004/6., 16–18.

3 Köszönöm Széplaky Gerda szóbeli közlését.

módosulásnak. Tarnak ezek az utolsó írásai meghatározott terjedelmű tárcák voltak, pedig a terjedelemnek az internetes publikációk esetében nincs igazán lényeges szerepe: a hosszabb írás is kényelmesen elférne. Tar azonban betartotta a tárcáírás szigorú terjedelmi szabályait, az sejthető, ő ezekben az esetekben is flekkben számolt, ahogyan ezt korábbi publikációs gyakorlata alapján megszokta.

Az is valószínűsíthető, hogy el sem olvasta korábbi, megjelent szövegeit.⁴ Ha összevetjük a *Levelet hozott a posta* és a *Végkielégítés* című írásokat, úgy tűnik, mintha ugyanannak a novellának két variációját olvasnánk. S valóban. Ahogyan az utószó megadja a megfejtést: „a két írás megjelenése között két hónap telt el, többnyire hallgatással, pedig ezek előtt és után is igyekezett tartani a megbeszéltek heti leadási rendet. Abban a két hónapban Tar Sándor a pszichiátrián volt, s gyógykezelését követően egyszerűen nem emlékezett arra, hogy korábban már megírta ugyanazt a sztorit.”⁵ Az, hogy Tar újra megírta az egyik tárcáját, önmagában is igen izgalmas textológiai (sőt, akár alkotáslélektani) elemzéshez kínál anyagot, hiszen ezt a jelenséget a pálya korábbi szakaszában nem láthattuk.

Az is feltűnő, hogy ezt a médiumváltást Tar aligha felszabadító hatású, új lehetőségnek érezte: az írások alapján úgy tűnik, a marginalizálódás teljessé válásaként foghatta föl ezt a publikációs fórumot, s inkább kényszerű esélynek, mint a kiteljesedés fázisának gondolhatta. Legalábbis erre utal, hogy mennyire nem törődött ezekkel a szövegeivel, nem gondoskodott megőrzésükről, s nyoma nincs annak, hogy bármit kezdeni akart volna velük. Csupán egyszeri, alkalmi munkának tekintette az internetes felületen való közreműködését, amely a kényszerű penzumként leadott szövegekért fizetett valami keveset, de az írásoknak ezeken a csekély használati értékén túl semmi egyéb célja nem látszott lenni az ő számára. Például nem mutatkozik meg sehol egy újabb kötet körvonalának a tudatos megteremtése mint szándék. Mintha Tar csupán valamiféle, az életet egyáltalán lehetővé tevő bevétel ellenértéke termeléseként fogta volna föl a tárcák írását.

Mondhatnók tehát: ennek a vékony kis kötetnek a legfőbb tanulsága valahol itt, az alkotáslélektan és a médiumhasználat érintkezési pontján keresendő. Tarnak ezek az utolsó írásai élesen exponálják azt, hogy ez az életmű – kétségbevonhatatlan esztétikai színvonalán túl – miért maradhat egy korszak reprezentánsa. Minden ellentmondása ellenére – mi több, éppen ezért. Ahhoz azonban, hogy meg lehessen érteni, mit is takar ez az állítás, kicsit messzebből kell kezdenem.

Tar indulásának az volt az egyik újdonsága [ez segítette, majd hátráltatta is a pályáját], hogy első kötete után a recepció egyik legfontosabb vezérszólamává a „munkásíró” titulus vált. Nem a kiadói prezentáció ellenére, hogy finoman fogalmaztak, s nem is a Magvető Kiadó kezdeményezésére, hiszen a Magvető csak folytatta azt diskurzust, amely Tar első publikációinak a megjelenésétől a munkásságát kísérte, leginkább a *Mozgó Világban* [erről majd később]. Az első kötet teljes jószándékból és lelkesedésből megfogalmazott fülszövege [ez nyilván a kiadói felelős szerkesztőtől, Ördögh Szilvesztertől származott], már ezt az állítást kapcsolta össze a novellák szociografikusságának, az ismeretlen világ feltárásának a méltatásával. Persze ez az erősen

4 Ezt az utószó egyenesen ki is mondja: Tar, *Vén Ede*, 122.

5 *Uo.*, 121–122.

lírai szöveg nem annyira markáns állításokkal, mint inkább érzelmi hangsúlyokkal érvet emellett, de ez aligha csodálható, hiszen Ördögh Szilveszter alapvetően szépíró volt:

Hírből sokan ismerjük a hírhedt hétvégi munkásvonatokat, de vajon ismerjük-e azokat a munkásokat, akik három műszakban dolgoznak, távol a családjuktól, akik olcsó borral vigasztalják magukat, elvégzik a városokban „a piszkos munkát”, de az „ünnepre” már nem kellene? Valóban ismerjük-e őket: akik munkásszálláson kotyvasztanak maguknak este és vasárnap meleg ételt, akiknek nem égeti kérges bőrű kezét a forró vas, akik éppúgy, mint bárki más, boldogságot szeretnének, családot, szerelmet, hűséget, igazságot? Ismerjük-e a tekintetüket, a hangjukat, tudjuk-e a nevüket – vagy csupán rájuk mondjuk, hogy ők a nép, a munkásosztály?⁶

Ennek az első, Tarról szóló méltatásnak a szempontrendszere egy olyan, alapvetően ideologikus alapvetésre épült [ennek jele az, hogy a „munkásosztály”-ra való hivatkozás sem hiányzik belőle], amely a korszak (a 70-es, 80-as évek szocialista Magyarország) értékminősítéseihez kapcsolódott, s Tart ilyenformán mint egy hiányzó, de szükséges típus képviselőjét mutathatta föl. Ez a kiadói hírverés aztán nagyban meghatározta a kritikai recepciót, s ennek hatására alig volt nyoma annak a felismerésnek, hogy Tar bizony nem „munkás” [ezt egyébként az első kötet fülszövege explicit módon nem is állította, ez inkább a kötet kritikai visszhangjában bukkant föl, s vált felülvizsgálatra nem szoruló állítássá]. Tar egyébként technikai végzettséggel és érettségivel rendelkezett [ezt ő maga árulta el magáról az első kötet fülszövegében], azaz termelésirányító középvezetőként kell elképzelnünk, aki ugyan egy gyár alkalmazottja, de a tőle ábrázolt munkásfigurákat mégiscsak kívülről kellett ismernie. Tehát nem magáról beszélt, hanem a környezetéről, amikor munkásokat szerepeltetett, s ami írásaiban őszinteségnek tűnik, az a környezet írói ábrázolásának a kulcsmozzanata, az empátia és a belehelyezkedés bonyolult retorikai művelete. Aminek az egyik legfontosabb eleme a distancia tudatosítása – ám erre a korai recepció kevésbé volt érzékeny. Pedig a különbségtételnek több nyoma is van az életműben: a második kötetben jelent meg a *Töréspróba*, amelynek a narrátora egy művezető,⁷ s ugyanez figyelhető meg a *Mindent megbeszéltünk* című novellában is⁸ – ezen a ponton sejlik föl Tar igazi pozíciója a műbeli világban, amely egy köztes állapottal azonosítható. Hiszen ez a szereplő a gyár világában kétségtelenül otthon van, de rendelkezik némi hatalommal, miközben saját maga is attól szenved, hogy az értelmetlen cselekedetek bábjaként kell léteznie. Az már ugyanennek a kötetnek egy másik írásában válik centrális problémává, hogy ennek a helyzetnek milyen morális következményei lehetnek: a *Hangulatjelentés* című elbeszélésben az elbocsátások alkalmával a főhős, aki szintén művezetői pozícióban van, tiltakozásul maga is beadja a felmondását – azaz közösséget vállal azokkal, akiket szerinte igazságtalanul küldenek el.⁹ Mindez azonban aligha fedheti el az értelmező elől azt a tényt, hogy a döntő különbség Tar világában a hatalomhoz

6 Tar Sándor, *A 6714-es személy*, Magvető, Budapest, 1981, a védőborító hátsó oldala.

7 Tar Sándor, *Töréspróba* = *Uő, Miért jó a póknak?*, Szépirodalmi, Budapest, 1989, 243–254.

8 Tar Sándor, *Mindent megbeszéltünk* = *Uo.*, 230–242.

9 Tar Sándor, *Hangulatjelentés* = *Uo.*, 65–78.

való viszony, a mások fölötti döntéshez való felhatalmazottság joga – s ezen a ponton választás kérdése, hogy az egyes szövegek hősei vagy narrátora ki mellé áll, s Tar írásai tendenciaszerűen a kiszolgáltatottak melletti azonosulással jellemezhetőek. Ez azonban alapvetően erkölcsi (legfőljebb kisebb részben ideologikus színezetű) választásként értelmezhető, s nem tévesztendő össze az író saját pozíciójával.

Annál is kevésbé, mert az a folyamatos meggyőződés, amely Tar megítélésében ott kísértett, hogy ő voltaképpen szociográfus lenne, furcsa módon éppen a megfigyelésnek és a kívülállásnak az összefüggését implikálná – s ez egy olyan ellentmondás, amely szintén nem [vagy nagyon ritkán] mutatkozott meg a Tarról szóló írásokban. Maga Tar is elfogadta [vagy legalábbis próbálta magáévá tenni] a szociográfusi szerepet: egy 1990-ben készült, de csak sokkal később, a halála után publikált interjút például azzal zárta: „Úgy egy éve elkezdtem a gyűjtést egy vas-kosabb szociográfiához, talán megérem, hogy pontot tehetek a végére.”¹⁰ Ez már nem az a Leninvárosról tervezett szociográfia lehetett, amely tervnek a létezéséről már jóval korábbról vannak nyomok – Tar részletet is publikált belőle a *Mozgó Világban* –,¹¹ erről a vállalkozásról az író később, amikor már teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy sosem fog elkészülni, részletesebben is beszélt.¹² Tar ebben a félbehagyott vállalkozásában próbált meg a leginkább a szociográfusi szakmai normákhoz igazodni: a *Mozgó Világban* publikált rövid részlethez szakirodalmi hivatkozásokat is mellékelte, azaz a terepmunkán túl megkísérelte a településről szóló feldolgozásokkal való szembeesülést is. Ez azonban nem eredményezett teljes, befejezett művet, s egyébként pedig teljesen idegen maradt Tar általános munkamódszerétől, amelyet egyébként az esetleg irodalmi szociográfiaként olvasható szövegeiben megfigyelhetni. Már idézett interjújában azonban felvázolta egy másik szociográfiai munkának a tervét is:

A migrációról szólna, a réteg- és osztály-elhagyókról. Ezt tényleg meg akarom írni, végül is az én sorsomról is szó van itt, egyben arról a történelmi jelenségről, ami a negyvenes évektől a nyolcvanas-kilencvenes évekig lezajlott. Az erőszakos iparosítás nyomán bekövetkezett elvándorlásról. Amikor a parasztok elmentek Kazincbarcikára, Dunaújvárosba, Leninvárosba dolgozni, és hetekig, hónapokig távol voltak a családtól, és utána nem találtak vissza. Tehát erről szeretnék írni, erről van is egy csomó anyagom. Az a probléma, hogy ez a munka rendkívül sok utazást igényel, de most nem tudok elmenni itthonról.¹³

Alighanem ez lehetett az, amelyet 1990-ben mint elkezdett munkát említett. Nem véletlenek ezek a nyíltan megfogalmazott tervek [amelyekből aztán nem lett semmi], hiszen már első kötetének fűlszövegében, abban a néhány sorban, amelyet magáról egyáltalán elmondott, ezt állította magáról: „1975 óta szociográfiákat, novellákat

10 Jenei Gyula, „Nekünk már nem lesz forradalmunk... dologgá, tárggyá váltunk”. *Levélintervjú Tar Sándorral*, Eső 2005/4., 67–73. Az idézet: 73.

11 Egy részlete jelent meg: Tar Sándor, *A város, Mozgó Világ* 1981/5., 72–78.

12 „A tényekhez azért ragaszkodom”. *Tar Sándorral beszélget Károlyi Csaba*, *Élet és Irodalom* 1999/12., 6–7.

13 *Uo.*, 7.

írok.”¹⁴ Ennek a mondatnak a fedezete azonban leginkább az 1976-os, a *Mozgó Világ* pályázatára beadott, s ott első díjat nyert írása volt az NDK-béli vendégmunkásokról.¹⁵ Ez a munka erősen befolyásolta az induló, ekkor még kötetel sem rendelkező Tar megítélését: jól megfigyelhető, hogy a *Mozgó Világ* miként próbálta meg ettől kezdve őt szociográfusként kezelni és bemutatni. Írásait, amelyeket a pályázat sikere után közöltek [s ezek között nemcsak *A 6714-es személy*, hanem olyan novellák is voltak, mint a *Ványa* és az *Egy rendes nap*], „szociográfia” besorolással adták közre. Ennek a rendkívül erős helyzetkijelölésnek az egyik jele volt, hogy 1978-ban egy szociológusokhoz intézett körkérdéssel őt is megszólították, s válaszát ilyenformán olyan személyiségek reakciói között közölték, mint Siklós László, Vági Gábor és Zsille Zoltán. Tar ebben a rövid válaszában láthatólag elfogadta ezt a rá alkalmazott meghatározást, de nem azonosult vele teljesen: „Jólesik, hogy [a] szerkesztőség másodszer is szociográfussá avat ezzel a gesztussal, és bár nem túl gyakran kápráztatom el az olvasót az újságok, folyóiratok hasábjain, sem máshol – én is annak tartom magam.”¹⁶ Nem árt hangsúlyosan felhívni arra is a figyelmet: Tar megjelent köteteibe aztán soha egyetlen szociográfia sem került be, a szónak a szaktudományos értelmében. Irodalmi szociográfiáról persze beszélhetünk néhány szöveg esetében, de itt is érdemes pontosítani: az egész életműnek az az egyik nagy kérdése, hogy a szociográfiaként vagy inkább a szépirodalomként való olvasatra utaló jegyek bizonyulnak-e meghatározóknak Tar kötetében, azaz a befogadás melyik kód szerint értelmezheti a szövegeket. Ez a szempont már az első kötet kritikai recepciójában is markánsan felbukkant, gondoljunk csak a fiatal Mészáros Sándor recenziójára, amely az első kötet két írását [a címadó *A 6714-es személyt* és az *Éjszakai műszakot*] kétely nélkül szociográfiának nevezte, s ezzel állította szembe a többre értékelt novellákat¹⁷ – ezzel voltaképpen nem is tett másként, mint korábban a *Mozgó Világ* [a folyóirat szerkesztőségéből alighanem Berkovits Györgynek mint szociográfus szerkesztőnek tulajdonítható ez az intenció],¹⁸ ahol is szintén kétely nélkül ilyen kettéosztásban szemlélték Tar írásait. Mai nézetből persze Mészáros kritikájának inkább az a tanulsága [és az igazsága], hogy lehetett egyértelmű műfaji kódokat azonosítva így is olvasni Tar korai írásait. Ennek legmarkánsabb megnyilvánulása az volt, hogy *A 6714-es személy* bekerült egy szociográfiai antológiába is [nyilván ez is Berkovitsnak volt köszönhető] – egyébként Hajnóczy Péter *Az elkülönítő* című írása társaságában.¹⁹ Közbevetőleg: Hajnóczy mint

14 Tar, *A 6714-es személy*, a védőborító hátsó oldala.

15 Az eredményhirdetést lásd *Mozgó Világ* 1977/2., 93.

16 Tar válaszát lásd *Mozgó Világ* 1978/6., 26–28.

17 Mészáros Sándor, *Maréknyi fény. Tar Sándor: A 6714-es személy*, *Életünk* 1982/7., 666–667.

18 Megjegyzendő, hogy a Tar első kötetéről ugyancsak a *Mozgó Világ*ban kritikát író Alexa Károly [szintén a szerkesztőség tagja] viszont írása elején leszögezte: „Itt kell megjegyezmem még azt, hogy Tar Sándor írásainak – publikált írásainak – túlnyomó részét elbeszélésnek tekintem.” Azaz igyekezett erőteljesen hatástalanítani a „Tar mint szociográfus” tartalmú beállítást, noha ezt nem szövegelemzésre, hanem inkább hatásosan megfogalmazott deklarációkra alapozta, s Tar írásait igyekezett a „realizmus” gyűjtőfogalma alá vonva értelmezni: Alexa Károly, *Realizmus redivivus! Tar Sándor prózája*, *Mozgó Világ* 1981/12., 112–114.

19 *Folyamatos jelen. Fiatal szociográfusok antológiája*, vál. és szerk. Berkovits György – Lázár István, Szépirodalmi, Budapest, 1981. A kötetről lásd még a következő recenziót, amely a négy kiemelkedő szöveg között Tar és Hajnóczy munkáját is számon tartotta: Szilágyi Sándor, *Jövőtlen szociográfiák. Folyamatos jelen – Fiatal szociográfusok antológiája*, *Mozgó Világ* 1982/4., 94–96.

párhuzam azért érdekes, mert némileg ott is hasonló értelmezési keretek bukkannak fel: *Az elkülönítő* nem került bele a Hajnóczy életében megjelent kötetekbe, s szociográfiaként való értelmezhetősége mintegy idegen testté tette az életműben – noha az azért jelentős különbség, hogy Hajnóczy önértelmezéseiben és recepciójában nem merült föl komolyan az író szociográfusként való meghatározása.²⁰

Tárnál azt láthatjuk, sem az első kötetében, sem a későbbiekben semmi nyoma nincs annak, hogy elkülönítve kezelné írásainak valamely csoportját, azaz valamiféle osztályozás vagy ciklusszervezés révén kiugratná a szociográfiának tekintendő, tekintett szövegeket. S ez nem is csodálható. Ha szigorúan vesszük, azt mondhatnók: Tarnak mindössze két olyan írása van, amely engedelmeskedik az irodalmi szociográfia szerinti értelmezésnek (de még itt is főnnáll a szöveg tisztán poétikai olvasatának a lehetősége). Az egyik *A 6714-es személy*, a másik a *Tájékoztató* – az első az 1981-es, bemutatkozó kötet címadó írása, a második pedig az NDK-beli magyar vendégmunkásokról szól, amely a második kötetébe *A lehetőség* címen került be.²¹ Márpedig mindkettő értelmezhető fikcionált szöveggént is, s kötetben való megjelenésük szövegkörnyezete már inkább ez utóbbit erősítette.²²

Vagyis Tar írói pályáját legalább két masszív félreértés kísérte. Az egyik egy téves társadalomtörténeti vagy szociológiai klisé applikálását jelentette („munkásíró”), a másik pedig az írói karaktert mérte föl rosszul (Tar mint szociográfus).²³ Ez utóbbinak köszönhető az a fura helyzet is, hogy a *Magyarország felfedezése* című könyvsorozat szerkesztőbizottságába 1990 után bekerülhetett az a Tar, akinek egyetlen szociográfiai kötete sem jelent meg, olyan szerzők mellé, mint például Márkus István, Vági Gábor vagy Závada Pál, akiknek viszont komoly publikációs tevékenysége volt ezen a területen. Arról egyébként szintén nem tudunk semmit, csinált-e bármit is Tar szerkesztőbizottsági tagként, illetve kellett volna-e bármit is csinálnia. Tar 1991-ben azért került be a debreceni folyóirat szerkesztőbizottságába rovatvezetőként, hogy a szociográfiai írások szerkesztője legyen²⁴ – az *Alföld* egyik egykori szerkesztőjétől tudom, hogy azért került ki hamarosan onnan, mivel egyetlen ilyen írást sem tudott [vagy akart] szerezni.

20 Vö. Kolozsi Orsolya, *Szociográfia és/vagy talált tárgy? Tar Sándor Tájékoztató című szövegéről*, Kalligram 2022/1., 76–80.

21 Tar Sándor, *A lehetőség* = Uő, *Miért jó a póknak?*, 173–229. Megjegyzendő, hogy ez az írás Tar első gyűjteményes kötetébe, a Domokos Mátyás válogatását tükröző, 1993-asba nem került be – talán azért, mert a szerkesztő komolyan gondolta, hogy ez szociográfia, s nem novella [Tar Sándor, *A te országod. Válogatott és új novellák*, vál. és szerk. Domokos Mátyás, Századvég, Budapest, 1993.]. A szöveg új kiadása, néhány más dokumentum társaságában: Tar Sándor, *Tájékoztató*, szerk. Lakner Lajos, Déri Múzeum, Debrecen, 2017. Ezt az 1976-os keletkezésű írást díjazta annak idején a *Mozgó Világ*, de megjelentetnie már – cenzurális tiltások miatt – nem lehetett. Így nem az első nyilvánosságban vált először ismertté, hanem szamizdatként: a Kenedi János szerkesztette *Profil* adta ki.

22 A *Tájékoztató* című kötetről recenziót író Garaczi Zoltán erőteljesen Tar írásainak fikcionált szépprózáként való olvasata mellett érvelt: „a *Tájékoztató*, amely az irodalmi életbe való belépést garantálta Tarnak, valamelyest stigmatizálta az életművet a szociográfia irányába.” Garaczi Zoltán, *Tar Sándor: Tájékoztató*, Irodalomismeret 2018/2., 104–106. Az idézet: 105.

23 Ez utóbbi kapcsán lásd még Deczki Sarolta, *A mi országunk. Tar Sándor és a szociográfia*, *Alföld* 2012/7., 91–98.

24 Erről a következőképpen adott hírt a folyóirat: „Változások történtek a szerkesztőbizottságban is: Juhász Béla és Bakó Endre helyett rovatvezetőként Bertha Zoltán és Tar Sándor kerültek a szerkesztőségünkbe.” *Alföld* 1991/5., 96.

Ettől a félreértésekkel telített, s ilyenformán meghatározatlan helyzetű, a sehova nem tartozás állapotától aligha volt független Tar beszervezhetősége sem. Egy, az értelmiségitől eltérő társadalmi státuszból érkezett ugyanis, de elfogadta egy írói közeg is egyenrangúként (első publikációja a szamizdathoz kötötte, s az ellenzéki értelmiségiek számára is azért lehetett érdekes, mert olyannyira nem közülük való volt, olyannyira máshonnan érkezett). Ám ez a kívülállás másnak is feltűnt, s ez lehetett Tar igazi tragédiája. Az állambiztonság is benne látta ugyanis az ideális ügynököt, s miután találtak rajta fogást, együttműködésre lehetett bírni, s rá lehetett állítani egy, illetve több írócsoport megfigyelésére. A megzsarolás alapját nem lehet egyelőre pontosan tudni, maga az író erről nem beszélt a nyilvánosság előtt, de Ménes Attila Tarról szóló, a Katona József Színházban bemutatott drámája azt a magyarázatot népszerűsítette,²⁵ hogy Tar – látns vagy gyakorló – homoszexualitása lehetett az ok. S noha ennek irodalomtörténeti vagy történeti forrásokon alapuló alátámasztása, valószínűsítése nem történt még meg, az kétségtelen, hogy tematikusan több Tar-novellában felvillan a férfi homoszexualitás mint motívum, igaz, alárendelt szerepben.²⁶ Jelenleg tehát többet aligha lehet mondani, mint hogy elképzelhető: ez lehetett az a nyilvánosság előtt nem vállalhatónak érzett, legnagyobb szégyen, amely miatt Tar még az ügynöklét gyalázatát is képes volt vállalni.

Tar ügynökvoltának lelepleződése [s különösen az, hogy nyilvánosan kényszerült beismerni saját ilyen irányú tevékenységét, ami nem minden leleplezett, egykori ügynök esetében történt meg] új szempontból avatta az író-t szimbolikus figurává. A lelepleződött ügynök ugyanis a '90-es évek fontos fantomalakjává vált, aki csak nagyon ritkán kapott szilárd és egyértelmű körvonalakat [köszönhetően annak, hogy a politikai elit nem tudta megoldani, máig sem, a Kádár-korszak egészével való szembenézés műveleteit, s így nem tudta és akarta lezárni az ügynökmúlt örökségét]. Tar személyében viszont végre olyasvalaki jeleníthette meg ezt a szerepet, aki nem volt arctalan, sőt, írói életműve miatt személyiségéről is mintha lehetett volna tudni valamit. Alighanem ez a szituáció is hozzájárult a Tar megítélése körüli vita rendkívüli intenzitásához és az akkor megfogalmazott végletes ítéletekhez, ahogyan ezt az író beismerésének az *Élet és Irodalomban* való megvitatása reprezentálta is.²⁷

25 Ménes Attila *Bihari* című drámáját 2016. febr. 27-én mutatta be a Katona József Színház Máté Gábor rendezésében. Kritikai visszhangjára lásd a következő internetes oldal utalásait: <http://katonajozsefszinhaz.hu/eloadasok/bemutatok?id=42260>

26 *A te országod* című novellában a munkásszállón történik meg a következő: „félálomban már, a mámor képe közül Deák jött elő, amint egyszer éjszaka részegen beállított, és Szigi ágyához ment, úgy rémlik, letérdelt elé, és a fiú mellére tette az arcát, Szigi akkor kitakarta a testét, mindig meztelenül aludt, na, mondta biztatóan, csinálja nyugodtan, még mindig jobb, mintha a falra kenném, Deák csak simogatta, dűnyögött, aztán sírni kezdett, lefeküdt az ágyára, azt mondta, őt az életben soha nem szerette senki, Szigi később betakarózott, és aludt tovább, Deák még sokáig szöröcsögött az orrával, Sipos az üvegért akart nyúlni most ismét, de a keze csak lógott az ágy széléről, mert közben elaludt.” Tar Sándor, *A te országod = Uó, A te országod*, 266–291. Az idézet: 281. A vallomások jellegű *Fohászban* a narrátor életgyónásszerű monológjában a következő „bűnét” is megnevezi: „Hogy kamasz koromban szerettem valakit, egy fiút, nem szerelemmel, de igaz szeretettel, mint embert és testvért, mert szeretetre voltam éhezve, arra, hogy valakit szerethessek, ő is szeretett, de ez akkor sem volt elfogadható, aztán ő meghalt, megölte magát, mert ő másként gondolta, mint én, és tulajdonképpen attól fogva szeretem igazából, ennek az érzésnek és büntudatnak foglya vagyok.” Tar Sándor, *Fohász = Uó, Az alku. Gonosz történetek*, Noran, Budapest, 2004, 84–89. Az idézet: 86.

27 Erről igen tanulságos fogalmi elemzés [Tar említése nélkül egyébként]: Rainer M. János, *Vajon az ügynök a kádárizmus szimbóluma – és ha nem, mié? = Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*, szerk. Horváth Sándor, Libri, Budapest, 2014, 53–63.

Ezután megkezdődött az író fokozatos kiszorulása az irodalmi nyilvánosság számára korábban megnyílt területeiről. Hogy miért és hogyan játszódott le ez a folyamat, részleteiben ma sem tudjuk. Ennek voltak nyilvánvaló, s inkább szimbolikus külső elemei [Tar neve lekerült a *Holmi* szerkesztőbizottságának a tagjai közül], s lehetnek olyan, önként vállalt visszahúzódadások, amelyek Tar saját döntésén alapulhattak (ezeket sem ismerjük). Azt sem tudjuk, hogy ennek mi volt a folyamata: volt-e olyan eset, amikor Tart kifejezetten eltanácsolták valahonnan, vagy csak ő gondolta úgy (okkal vagy ok nélkül), hogy neki ott már nincs helye íróként a továbbiakban. Megítélésének persze volt egy nyilvánvaló, furcsa aszimmetriája, hiszen az ő esetében jóval kevésbé működött az egyéb érdemek hangsúlyozása vagy a „megbocsátás” – egyébként morálisan igencsak kérdéses – művelete.²⁸ Mindez egyébként úgy történt, hogy az egész jelenségnek csak az erkölcsi dimenziója került előtérbe (a következő logikai séma szerint: Tar ügynök volt, s azokról jelentett, akiknek mindent köszönhet...), hiszen a jelentések ismerete híján megítélhetetlen volt, vajon Tar jelentései mire terjedtek ki, s konkrétan ártottak-e valakinek – bár az eddig ismeretessé váló részletek [a Tar leleplezését kirobantó Berkovits György a saját magára vonatkozó jelentéseket tette közzé, számos jelentésből Szőnyi Tamás idézett terjedelmes monográfiájában],²⁹ az sejthető, hogy legalább Tar jelentéseinek egy része, sajnos, rendelkezett ún. „operatív értékkel”, azaz Tar „jó ügynök”-nek számíthatott. Valószínűleg ezt a feladatát is jól akarta végezni...³⁰

Az ügynökké válás lélektanának a megértéséhez érdemes talán számbavenni egy eddig nem nagyon hangsúlyozott szempontot: Tar életének imént vázolt, inkább kínzó, mint ösztönző kettősségéhez hozzátartozik, hogy ő még jóval az ügy kirobbanása előtt, egy 1990-es – de csak 2005-ben publikált – interjújában már beszélt egy korábbi „árulásá”-ról. Ahogy fogalmazott:

Nehéz az emberek szemébe nézni, ha megtudják, hogy az irodalom tárgyaivá váltak. Sokáig küszködtem ezzel, évekig titkoltam bűnös hajlamomat, mígnem a Vízipókot egyszer elolvasta egy unatkozó síkköszőrűs.³¹ Aztán továbbadta. Aztán a gyári nyomdába elkezdtek sokszorosítani, hiszen az egész gyár ismerte a szereplőket, ráadásul én is abban a műhelyben dolgoztam. Mindig sejtették, hogy valami nem stimmel nálam. Volt, aki gratulált, mások zavartan elfordultak, egy ember pedig megfenyegetett a bírósággal, rólam meg szakadt a víz. Csak a főszereplő nem értett semmit, hogy miért ugratják őt állandóan Vasmariskával [így nevezték el a szobrot],

28 Erről lásd Szűcs Zoltán Gábor, *Tar Sándor halála. Diszkurzív politológiai elemzés*, EX Symposion 57. [2006], 33–45.

29 Szőnyi Tamás Tar jelentéseire többször hivatkozik, ám mivel nem foglalja össze Tar ügynöki működésének a belső logikáját [kire s mire is állították rá, s vajon miért], nem könnyíti meg a kérdés áttekintését: Szőnyi Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, II., Noran, Budapest, 2012, 55, 502, 509–510, 704–706, 746, 798–800, 849, 867, 871, 906, 912–913, 916.

30 Ezt hangsúlyozza – a jelentések ismeretében – Deczki Sarolta tanulmánya is: Deczki Sarolta, *Tar Sándor: író, melós, ügynök = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, csoportosulások 3.*, szerk. Biró Annamária – Boka László, Reciti–Partium, Budapest–Nagyvárad, 2018, 385–393.

31 Az itt említett szöveget lásd Tar Sándor, *Vízipók = Tar, Miért jó a póknak?*, 36–46.

és miért röhögik állandóan. Emiatt rettenetesen szégyelltem magam, és nagy ritkán, ha vele találkozom, még ma is. Húszévesen leszázalékolták, és nem tudok attól a gondolattól szabadulni, hogy ehhez én is hozzájárultam. Ráadásul az egész történet, úgy, ahogy van, nem is velem esett meg – nincs esélyem rá, hogy ezt valaha is, magamat mentve, megértessem véle. A többiekkel később rendbejöttek a dolgok, egy közös bulin, a Keleti-főcsatornánál nagy ivászat és dorbézolás közben megvertek egy léccel, és belelöktek a vízbe. De ezt már mókásan, viccből, és nem is fájt. Röhögtünk, kiabáltunk, az már csak apróság volt, hogy én nem tudok úszni.³²

Meglehet, ő ezt fontosabbnak (de legalábbis feltétlenül kommunikálhatóbbnak) érezhette ekkor, mint az értelmiségi barátait és támogatóit érintő jelentések ügyét: erre utal, hogy az egészet szóba hozta 1999-ben is, nem sokkal az ügynökügy napvilágra kerülése előtt, egy másik interjújában is: „Akkor lelepleződtem, lebuktam, hogy úgy mondjam. Ezzel nincs baj, csak utána jó ideig volt valami dermedt csend. Jó, köszöntünk, meg elvöltünk egymással, de gyanakvással néztek rám. Azt gondolhatták, áruló van köztük. Tehát hogy én mindent kibeszéltem.”³³ Ez a mozzanat azért lényeges, mert Tar itt már megtapasztalhatta, milyen az, amikor megfagy körülötte a levegő, s a számára elsődleges, közvetlen környezet elkezd rá gyanakodni, s árulónak tartja – a másik közegében tapasztalt hasonló jelenségek, túl a bizonyosan érzékelt morális vonatkozásain, alighanem ezért is lehetettek rá bénító hatással, s ezért is növelhették a magány érzését.

Hiszen előbb itt, majd ott nem bizonyult elfogadhatónak – igaz, más-más okokból, de szinte azonos következményekkel: az íróvá válása során (s annak érdekében) elárulta azokat, akiről írt, majd azoknak lett az árulója, akik őt mint írókat befogadták. Azt persze nem lehet megítélni, hogy az első „árulás” hatása meddig tartott ki, s mennyire volt pusztító személyi kapcsolataiban, s vajon teljesen visszaépültek-e a korábbi bizalmi viszonyok (erről nincsenek megragadható írásos forrásaink, Tar néhány, imént idézett futó említésén túl), de azt előre vetithette, mi vár az írora, ha kiderül a másik titka. S ennek a lélektani hatását sem lehet alábecsülni, már az ügynökügy kirobbanása előtt sem. Utána pedig még inkább.

Közbevetőleg: azt az ötletet, amelyet annak idején Margócsy István retorikus kérdésként és látványos paradoxonként fogalmazott meg [hogy tudniillik Tar írói életművének részei-e az ügynökjelentései],³⁴ én komolyan megfontolandó dilemmának gondolom. Szerintem ugyanis egy majdani összkiadás (ha lesz ilyen, de szerintem előbb vagy utóbb lesz), nem nélkülözheti ezeket a szövegeket, hiszen az írói életműveknek az irodalomtörténet módszertana kialakította logikája szerint ezek valóban beletartoznak a dokumentálandó, kiadandó s elemzendő textusok közé; még ha természetesen igen komoly textológiai dilemmát jelent is, hogy miként lehet méltányolni a személyiségi jogok kötelező figyelembe vételét a szövegek kiadásánál.

Visszatérve a korábban titokként kezelt s Tar által szégyellt, elhallgatott ügynöklét kipattanásához: ami közvetlenül ezután az írói egzisztencia külső kereteit érintette,

32 Jenei, *l. m.*, 70.

33 „A tényekhez azért ragaszkodom”, 6.

34 Margócsy István, *Tar Sándor: Nóra jön = Uő, Hajóvonták találkozása. Tanulmányok, kritikák a mai magyar irodalomról*, Palatinus, Budapest, 2003, 331–342. Különösen: 333–334.

az ma már jól felismerhetően egy életforma válságát is magával hozta, éppen abban a korábban is kirajzolódó kettősségben, amely Tar életének tán a legfőbb jellemzője. A gyárban dolgozó, alkalmazott Tar állása már korábban megszűnt, munkanélkülivé vált – ám írói munkássága és kétségbevonhatatlan ismertsége azzal kecsegtethette, hogy át tud váltani egy értelmiségi életformára.³⁵ Ezt a – meginduló, s egyáltalán nem lehetetlen – váltást törte ketté ügynökmúltjának nyilvánosságra kerülése, s ezután Tar egyre inkább elveszítette a nyilvánosságnak azokat a fórumait, amelyek korábban, úgy tűntek, a rendelkezésére álltak. Aligha véletlen, hogy ennek megragadhatók voltak a poétikai nyomai is. Margócsy István kritikája, amely a *Nóra jön* kötetről szól formailag, valójában azonban az egész, addigi életmű dinamikáját megkísérli röviden leírni, még egy nyitottnak látszó írói pálya elbizonytalanodásáról beszél (s igen kevésbé enyhített szigorához nyilván ez a helyzet is hozzájárult). Ő azt mondja összegzésül: „a leleplező, számonkérő, indulatos szociologizálásból, íme, nem volt lehetetlen eljutni az érzelmes tárcák konvenciójáig.”³⁶ A lezárult pályára vonatkozó – tehát más távlatot jelentő – áttekintések egyik legjobbjára, Márton László interjúja arról beszélt, hogy az író pályáján két töréspont figyelhető meg. Az első a viszonylag kései indulás után ragadható meg, a másik pedig a lelepleződés után mutatkozik meg. Ezt Márton az utolsó, Tar életében megjelent kötetében, *Az alkuban* érzékelt. Így fogalmazott: „Ezek a szövegek egyrészt az egyéniség dekoncentrációját és széthullását mutatják, másrészt elmennek a publicisztika és a szélsőséges hatásadás felé.”³⁷ Márton László ezt az életmű végpontjaként fogta föl.

Pedig nem az volt.

Az életmű valóban utolsó írásai nem elsősorban esztétikai megítélést igényelnek, pontosabban igazságtalan lenne, ha kizárólag ebből a szempontból minősítenénk őket, mert persze ebben az értelemben egyenetlenek a szövegek. Ami persze azt is magában foglalja, hogy akadnak köztük kiváló írások is, de hát nem mind ilyen. S végső soron mindegyik – bizonyos értelemben – alkalmi írásnak tekinthető, nem a publicisztikai alkalom nyilvánvalósága miatt, hanem megszületésük körülményei miatt.

A tárcák sorozata összességében viszont azt mutatja, hogy Tar írói ösztöne még ebben az utolsó, széthulló időszakában is pontosan működött, s gondolkodásmódja nem a zsurnalizmus szabályaihoz közelített, hanem megmaradt prózairói jellegűnek – ez különösen akkor látszik, ha a kötetbe szintén fölvetett két, az *Élet és Irodalomban* publikált íráshoz mérjük, mert ezek valóban csak és kizárólag diszkurzív kifejtésre épülő, az eredeti kontextus elhalványodása miatt jórészt érdektelen újságcikkek. A tárcák szerkezete viszont feszes, poentírozásuk jó ritmusú – másrészt szinte automatikusan elkezdnek a szövegek egy nagyobb ciklus részeként működni. Erre utal az állandó, esendő és veszendő, nyomorult főhős (Vén Ede), valamint az állandó helyszín, a Potya nevű kocsmá – ez utóbbi pedig szinte természetesen hozza magával a kocsmait

35 Ezekről a lehetőségekről, illetve munkanélkülivé válásáról részletesebben beszélt egy 1995-ös interjújában: *Minden megtörténik. Gulyás Gábor beszélgetése Tar Sándorral 1995-ben*, Debreceni Disputa 2005/3., 12–18.

36 Margócsy, *l. m.*, 342.

37 *Tökéletesen átlátszatlan. Szilágyi Zsófia beszélgetése Márton Lászlóval*, EX Symposium 57. (2006), 1–12. Az idézet: 2. Erről lásd még Szilágyi Márton, *A Sátán fogságában. Tar Sándor novelláinak biblikus közege*, Eső 2005/4., 73–78.

társaság jelenlétét is. Ez az írói szituáció masszív és sikeres előképre mutathat vissza Tar pályáján: a novellaciklus nagyobb epikai konstrukciójának figyelemre méltó, sikeres megvalósulása *A mi utcánk* című kötet volt. Hangsúlyoznám: nincs szó arról, hogy Tar itt meg tudná csinálni ezt a műformát. Éppen ezért figyelemre méltó, hogy szinte automatikusan ennek körvonalait vázolja föl – mintegy olyan nyersanyagot hozva létre, amelyből valóban kialakulhatott volna egy ilyen kvázi-regény. Ennek megírására azonban sem ereje, sem ideje nem volt már.

S még egy fontos részletre érdemes felfigyelni: az egyik történetben Tar reagált saját ügynöki mivoltának a visszhangjára is.³⁸ *A poloska* című tárcában a kocsmá közönsége meg akar győződni arról, hogy Vén Ede nem hallgatja-e le őket, de a vizsgálat nevetségbe fullad: poloska helyett csak bolhát találnak rajta.³⁹ A poloska szó kétféle konnotációjával való játékra épülő írás azért érdekes, mert ez tekinthető az egyetlen írói reakciónak az ügynöki lelepleződés mikrokörnyezeti hatására: Tar ellehetetlenülése ugyanis alapvetően abban az írói-értelmiségi közegben következett be, amelybe másodlagosan került be, ám arról szinte semmit nem tudunk, hogy közvetlen, nem-értelmiségi ismerősei körében is stigmatizáló hatású volt-e ez a lelepleződés. Nem csoda, hogy ez utóbbiról voltaképpen egymásnak ellentmondó legendák kerültek forgalomba, s ezek egyikének sem történt meg a visszaigazolása. Keresztury Tibor nekrológiájában a következő szavak olvashatók: „Egy-két pályatársán, debreceni barátján kívül csupán azok tartottak ki mellette, akiknek legfeljebb annyi fogalmuk volt róla, hogy szabad idejében írogat: a Kishegyesi út kocsmáinak törzsvendégei. Mindvégig közéjük tartozott. A magunkfajta irodalmi bohócokkal szemben ők voltak az igazi társai.”⁴⁰ Darvasi László viszont úgy vélte: „Azt beszélük, amikor kiderült a besúgó múltja, dühödött mozdulattal zavarták ki kedvenc kocsmájából, törzshelyéből, történeteinek állandó forrásából.”⁴¹ Tudni – nyilván – egyikőjük sem tudta, mi és hogyan történt, hiszen nem voltak jelen az esetnél, s az egész történetre saját narrációjuk hézagtalan kiépítéséhez volt szükségük. Most azonban annyit már látunk, magát a szituációt Tar hogyan ábrázolta: az ő tárcájának beállítása voltaképpen egyik írói verziót sem hitelesíti. Ami ott szerepel, az inkább egy harmadik eshetőség: nem történik meg a kiutasítás, de arról sincs szó, hogy a hír ne jutna el ehhez a kocsmái közeghez. Persze Tar tárcájából nem arra nézvést kapunk felvilágosítást, hogy mi is történt; ez legfőljebb azt mutatja, az író milyen képet akart sugallni saját alteregója és közvetlen, kocsmái környezete kapcsolatáról. Márpedig ez nem a kitesztítást mutatja. S ennek a verzióknak inkább szépírói hitele van – de az feltétlenül.

Merthogy a tárcák legjobb darabjai mégiscsak Tar igazi írói kvalitásait mutatják.

S innen nézvést a pálya végét, más látszik ebből, mint amit Margócsy István és Márton László annak idején [persze más perspektívából s más anyagot véelve utolsónak] összegzett: az életmű vége nem érzelmes és szentimentális szövegekből áll, s

38 Porcsin Zsolt erre felhívta a figyelmet kísérőszövegében: Tar, *Vén Ede*, 121.

39 *Uo.*, 57–58.

40 Keresztury Tibor, *Tar Sándor halott*, Litera 2005. febr. 2. <https://litera.hu/magazin/tudositas/tar-sandor-halott.html>

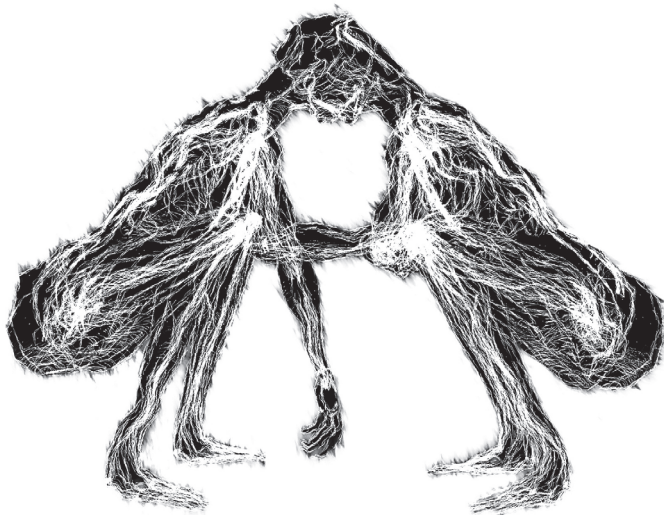
41 Darvasi László, *Tar Sándor meghalt*, Élet és Irodalom 2005. febr. 4. <https://www.es.hu/cikk/2005-02-06/-/tar-sandor-meghalt.html>. A két nekrológ szembeállítására lásd még Szűcs Zoltán Gábor, *I. m.*, 42–44.

ezek a tárcákon nem érződik a formai-szerkesztési szigor fellazulása sem. Nemcsak hangulatilag, hanem világerőtelmezésük alapján is méltó folytatói a legjobb Tar-novelláknak. Noha éppen azért megrendítőek, mert olyannyira esetlegesek, póztalanok és már létezésükkel is a reménytelenséget sugallják: olyan írások, amelyekkel írójuk már nem akar kezdeni semmit.

Irodalomtörténeti jelentőségüket azonban ez nem érinti: egy jelentős írói életmű lezárulását dokumentálják, s ezen közben megteremtnek egy olyan írói alteregót, amely korábban nem bukkant föl a Tar Sándor-i életműben. A *mi utcánk*ban a narrátor szólama képviselte az összetartó elemet a novellaciklus egyes darabjai között, s a többi novelláskötetben sem volt soha ilyen jellegű állandó, centrális hős. Azaz Tar a pálya utolsó időszakában közel került a magyar irodalom egyik olyan korábbi tradíciójához, amely – hogy csak néhány nevet említsék irányjelzőként – Cholnoky Viktor, Kosztolányi, Krúdy és Bodor Ádám életművében figyelhető meg. Igaz, az ő számára ez már csupán felsejlő lehetőség volt, s nem megvalósított műforma, ám még ebben a csonka, befejezetlen alakjában is figyelemre méltó, hogy a környezet, a táj ciklusszervező szerepe mellett – erre a Mikszáth *A jó palócok* című kötetétől eredeztethető módszerre *A mi utcánk* a példa⁴² – eljutott egy írói alakmás megteremtéséhez is. Megjegyzendő, ugyanez a módszer figyelhető meg a *Debreceni Disputában* publikált néhány írás esetében, csak ott a felsejlő összekötő figurát Várinak hívják (ez amúgy visszatérő név Tar életművében), tehát a két különböző orgánus számára nem ugyanazt a ciklust bővítette, hanem mindkettőben egy újat kezdett.

S persze ezek az alteregók (de különösen Vén Ede) nem az írói szerep tükrözésére keltek Tarnak, hanem a marginalizálódott, magányosan és alkoholistaként élő, veszendő öregember ábrázolásához. Akiben alighanem teljes mértékben önmagát akarta láttatni, noha ő – persze – nem csak ez volt.

De az írói pálya így és ezzel együtt vált a végső pontjáig hitelessé.

42 Erről részletesebben lásd Szilágyi Márton, *Túl a reményen. Tar Sándor: A mi utcánk*, EX Symposium 57. (2006), 13–18.